

Tadeusz Lewaszkiewicz

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Instytut Filologii Polskiej

ORCID: 0000-0003-0676-9841; e-mail: lewtad@interia.pl

O *r* frykatywnym (*ř*) i śladach *r* frykatywnego (*ř*) w historii języka polskiego, w polskich gwarach etnicznych oraz w polszczyźnie południowo- i północnokresowej

Abstrakt: Autor omawia i porównuje poglądy językoznawców polskich na temat powstania i rozwoju *r* frykatywnego (*ř*) w języku staropolskim i rozwoju *r* frykatywnego (*ř*) w różnych odmianach języka polskiego. Nie można wykluczyć, że niektórzy badacze mylili brzmienie *ř* z *rž*. Dlatego postuluje się przebadanie istniejących nagrań gwar polskich i kaszubskich z wykorzystaniem nowszych programów komputerowych. Należy również ustalić podobieństwa i różnice w realizacji *ř* w języku czeskim i w niektórych gwarach polskich oraz kaszubskich.

Słowa kluczowe: *r* frykatywne (*ř*), historia języka polskiego, polszczyzna południowo- i północnokresowa, dialektologia.

Abstract: The fricative *r* (*ř*) and traces of the fricative *r* (*ř*) in the history of the Polish language, in Polish ethnic dialects and in Polish spoken in the southern and northern parts of the Polish pre-war Eastern Borderland [Kresy]. The author discusses and compares the views of Polish linguists on the origin and development of the fricative *r* (*ř*) in Old Polish and the development of the fricative *r* (*ř*) in various regional dialects of the Polish language. It cannot be ruled out that some researchers mistakenly confused the sound *ř* with *rž*. Therefore, a proposal is put forward to analyse the existing recordings of Polish and Kashubian dialects by means of more modern computer software. The similarities and differences in the realization of *ř* in the Czech language and in some Polish and Kashubian dialects should also be investigated.

Keywords: fricative *r* (*ř*), Polish language history, Polish spoken in the southern and northern parts of the Polish pre-war Eastern Borderland, dialectology.

Cel artykułu i zastosowana metoda

Celem artykułu jest ukazanie najważniejszych w językoznawstwie polonistycznym wyników badań nad powstaniem i rozwojem *ř* w historii języka polskiego, w dialektach języka polskiego i na dawnych Kresach Wschodnich, zebranie i uzupełnienie informacji na temat śladów *ř* w dialektach polskich oraz w polszczyźnie południowo- i północnokresowej, porównanie stanowisk badawczych w sprawie rozwoju *ř*, ukazanie

braków metodologicznych w objaśnianiu rozwoju ř w polszczyźnie ogólnej, w gwarach na polskim obszarze etnicznym i w różnych odmianach polszczyzny południowo- i północnokresowej oraz przedstawienie propozycji badawczych.

Zastosowane metody to: omówienia stanowisk badawczych, cytowanie wypowiedzi naukowych i porównania niektórych poglądów. Prezentowanie długich cytatów może się spotkać z krytyką. Uważam jednak, że jest to postępowanie słuszne, ponieważ chroni ono przed ewentualnym nieadekwatnym oddaniem myśli autorów, jak również ułatwi przyszłym badaczom przyswojenie dotychczasowej wiedzy na temat rozwoju ř w polszczyźnie.

Kontynuanty późnoprasłowiańskiego *ř w językach słowiańskich

Późnoprasłowiańskie *ř (<*rj i *r przed samogłoskami przednimi) rozwinęło się w staroczeskim i w staropolskim w r frykatywne (ř). „Jest to unikalna w Słowiańszczyźnie spółgłoska bliska artykulacyjnie afrykatom. Artykułowana jest w ten sposób, że czubek języka wibruje w momencie, gdy powietrze przechodzi przez szczelinę utworzoną między językiem a dziąsłami” (Dalewska-Greń 1997, 98–99)¹. Spółgłoska ř utrzymała się do dzisiaj w języku czeskim. O rozwoju ř w historii języka polskiego będzie mowa w dalszej części artykułu.

Zmiana *ř > ř dotyczy tylko języka czeskiego i dawnej polszczyzny. W pozostałych językach słowiańskich *ř jest kontynuowane jako ř (górnolужицьki, dolnołużyцьki, ukraiński, rosyjski, bułgarski) lub rozwija się w r (słowacki, białoruski, słoweński, serbski, chorwacki, jak również czarnogórski i bośniacki).

Istota artykulacyjna r frykatywnego (ř)

Konieczne jest głębsze zastanowienie się nad istotą artykulacyjną ř, ponieważ wydaje się, że w opracowaniach polonistycznych (niedotyczących fonetyki eksperymentalnej) rozpowszechnione jest jej uproszczone rozumienie. Wypowiedź Hanny Dalewskiej-Greń (1997, 98–99) można rozumieć w ten sposób, że wibracja (dająca efekt brzmieniowy r) jest całkowicie zsynchronizowana z przepływem powietrza przez szczelinę (przepływem dającym efekt brzmieniowy ř). Na jednoczesność wibracji i przechodzenia powietrza przez szczelinę wskazuje wyrażenie „w momencie”. Jednak trochę inne pojmowanie artykulacji czeskiego ř sugeruje objaśnienie Jiřego Damborskiego (1972, 20):

Ř – a) wymawia się jak jednolite połączenie r (zredukowanego krótkiego) i następującego po nim ž [ř] – spółgłoska ta występuje w tych samych wyrazach, co polskie rz, np. řeka [řeka] – rzeka, moře [moře] – morze, doktoři [doktoři] – doktorzy”.

¹ Autorka powołuje się na dwie publikacje: Sawicka 1974, 87 oraz MČ I, 53.

Wyrażenie „jednolite połączenie” znaczy ‘jednorodne, tworzące zharmonizowaną całość’, ale jednak w dalszej części objaśnienia jest mowa o tym, że po zredukowanym krótkim *r* następuje artykulacja *ž*, a zatem w tym ujęciu bierze się pod uwagę dwufazowość artykulacji. Artykulacja *ž* pojawia się po artykulacji *r* do tego stopnia szybko, że wymowę *ř* można w zasadzie uznać za prawie synchroniczną w odróżnieniu od artykulacji *rž* – wyraźnie dwufazowej. O pełnej synchronii nie może być mowy, ponieważ najpierw musi pojawić się szczelina, która powstaje między wibrującym czubkiem języka a dziąsłami, a dopiero po ułamku sekundy następuje przepływ powietrza przez tę szczelinę.

W średniowieczu zarówno w języku czeskim, jak i w polskim istniała spółgłoska $r^{\acute{z}}/r^{\acute{z}}$. W czeskim nastąpiły zmiany: $r^{\acute{z}} > r^{\acute{z}} > r^{\acute{z}} > r^{\acute{z}}$, w polskim zaś $r^{\acute{z}} > r^{\acute{z}} > r^{\acute{z}} > r^{\acute{z}} > \acute{z}$. Rozwój w obu językach polegał na osłabianiu wibracji *r*, przy czym w czeskim utrzymała się zredukowana wibracja (zredukowane i krótkie *r*) wraz z frykatywnym elementem *ž*, w polskim zaś wibracja uległa całkowitej redukcji, co dało w efekcie *ž*, które zbiegło się brzmieniowo z kontynuantem późnopraskławiańskiego *ž* powstałego z $*g^{l2}$ oraz $*zj$.

Polacy różnie percypują czeskie *ř*: jako *rž* lub jako *ž*, chyba bardzo rzadko jako zredukowane krótkie *r* + *ž*. Dostyc często wsłuchiwałem się w wymowę *ř* Czechów – prawie zawsze odbierałem ją jako *rž* lub *ž* (nie jako: *rž*). Nie znam wyników badań fonetyki eksperymentalnej nad wymową *ř* w czeskiej społeczności językowej. Przyпускаjąc jednak, że obok typowej wymowy istnieją również warianty regionalne oraz warianty idiolektalne, które trudno uznać za typowe *ř*.

Objaśnienia rozwoju ř w historii języka polskiego, w dialektach polskiego obszaru etnicznego oraz w polszczyźnie południowo- i północnokresowej

Jan Rozwadowski rozpatruje rozwój $r^{\acute{z}} > ř$ łącznie z powstaniem afrykat $\acute{c}$, $\acute{z}$. Oto stanowisko uczonego:

Spalatalizowane $t d r^{\acute{z}}$ przeszły na gruncie polskim w afrykaty $\acute{c} \acute{z} r^{\acute{z}}$ (wzgl. $r^{\acute{s}}$), który to proces odbył się, tj. doszedł do tego stadium, prawdopodobnie w drugiej połowie XII wieku lub pod koniec tego wieku, [...].

Dźwięk $r\acute{z}$, dzisiaj jak wiadomo równy głosce *ž*, wzgl. *š*, z zatrąceniem wibracji, brzmiał prawdopodobnie jeszcze w XVII wieku jak $r^{\acute{z}}$, wzgl. $r^{\acute{s}}$, która to wymowa utrzymywała się dzisiaj w narzeczeniach kaszubsko-słowińskich, a na obszarze polskim w śląskich dialektach, na Spiszu i Orawie, nadto tu i ówdzie na Podhalu i Kociewiu. Kontynuuje ją także częsta swoista wymowa $r\acute{z}$ ($r^{\acute{s}}$) Polaków, wzgl. polskiego języka na obszarze ruskim (Rozwadowski 1959, 192–193³).

² Chodzi tutaj o pierwszą palatalizację: $*g + e, \acute{e}, b, \acute{e}, i, j$ oraz $r^{\acute{z}}, l^{\acute{z}}$ i $j > *g^{\acute{z}} > \acute{z}$.

³ Jest to przedruk drugiego wydania *Historycznej fonetyki, czyli głosowni języka polskiego* z 1923 r. (z uzupełnieniami bibliograficznymi i komentarzami Urbańczyka, redaktora pierwszego tomu *Wyboru pism* Rozwadowskiego). Wydanie drugie różni się dosyć znacznie od wydania pierwszego z 1914 r.

Stanisław Urbańczyk dodał w dolnej części strony uzupełnienie do przytoczonego cytatu:

*Frykatywna wymowa istnieje lub istniała do niedawna także w północno-zachodniej Wielkopolsce, nadto miejscami w Kurpiów, także pod Puławami. Kiedy się rozpoczął jej zanik, dotąd nie wiadomo. Zdaniem Kuraszkiewicza już w XV w. zaczęło się mieszać *ż* i *ř* w południowo-wschodniej Wielkopolsce. Rzecz wymaga sprawdzenia (Rozwadowski 1959, 193).

Pogląd Zdzisława Stiebera na rozwój *ř* jest natomiast następujący:

Zmiana *ř* na frykatywnie szczelinowe *ř* (do dziś zachowane w języku czeskim) zaszła zapewne w wieku XIII. Wtedy bowiem właśnie pojawia się w dokumentach często pisownia typu *Przetpeltkone, Zacrsevo, prsevod, Modrze* etc. Za najstarszy przykład takiej pisowni uchodzi słowo *narzaz* w dokumencie mazowieckim z r. 1231. Jednak jeszcze KŚw piszą stale *ř* literą *r*; powodem był niewątpliwie brak znaku na *ř* w alfabecie łacińskim (Stieber 1966, 64⁴).

Następny cytat z podręcznika Stiebera jest jeszcze obszerniejszy:

Dopiero w XVIII w. możemy stwierdzić zanik fonemu *ř* na korzyść fonemów *š* i *ž*. Pisownia, która do dziś utrzymuje różnicę między dawnymi *ž*, *sz* i *rz*, nic nam nie mówi o czasie tej zmiany. Coś niecoś za to mówią nam o tym rymy dawnych poetów. Poeci wieków XVI i XVII nie mają jeszcze rymów typu *zorce – może*, pojawiają się natomiast w wieku XVIII, i to u poetów pochodzących z rdzennej Polski, bo „kresowcy” nie rymują *rz* z *ž* lub *sz* jeszcze przez cały wiek XVIII, a nawet na początku wieku XIX. Tłumaczy to się tym, że na podłożu ukraińsko-białoruskim fonem *ř* nie miał tendencji do zatury frykatywności, natomiast np. w mowie gwarowych „wysp” polskich w okolicach Lwowa lub Tarnopola rozkładał się na *r + ž* lub *r + š* (*řżyka, stolarš*). Jeszcze przed swym zanikiem fonem *ř* miał niewątpliwie (jak do dziś w języku czeskim lub u tych nielicznych śląskich Polaków, którzy jeszcze wymawiają frykatywnie *ř*) dwa główne warianty kombinatoryczne; dźwięczny *ř* i bezdźwięczny *ṛ̌* (Stieber 1966, 69–70).

Nie chodzi o „tendencję do zatury frykatywności”, lecz do zatury wibracji.

Trzeba tu przypomnieć, że Kuraszkiewicz znalazł szereg przykładów mieszania znaków *ž* i *ř* już w rotach wielkopolskich z XVI w.⁵ (*szczęo ‘rzeczą’, Ozechowo, pomorzy ‘pomóż’* etc.). Już wtedy więc zaczynał się w lokalnych ośrodkach proces identyfikacji fonemów *ř* i *ž* względnie *š*.

⁴ Było to trzecie wydanie książki Stiebera; pierwsze ukazało się w 1952 r.

⁵ XVI w. to z pewnością błąd druku – powinien być XV w. „Również w Wielkopolsce u pisarza puzdrskiego z lat 1410–1418 wystąpiły pierwsze przejawy zmiany wymowy drżącej spółgłoski *ř* na szczelinowe *ž*, potem widoczne także w rymach Bielskiego, Reja, Miaskowskiego, Drużbackiej” (Kuraszkiewicz 1986, 125 – przedruk rozprawy z 1953 r.). O najstarszym przykładzie zrównania *ř* z *ž* z 1396 r. w Wielkopolsce – zob. Kuraszkiewicz 1972, 94.

Fonem ř nie zanikł równocześnie na całym obszarze językowym polskim. Poza Kaszubszczyzną najlepiej się trzymał na południu Śląska, gdzie dziś dopiero jesteśmy świadkami jego zaniku. W części dawnych gwarowych „wysp” polskich koło Lwowa i Tarnopola dawne ř rozłożyło się na rž lub rš, zależnie od pozycji fonetycznej (*ržyka, gorški*) (Stieber 1966, 70).

Gramatyka historyczna języka polskiego rozwój *ř || *řj na gruncie polskim przedstawia następująco:

Średniopolski rozwój ř^z polega na powolnej redukcji elementu drżącego r na rzecz coraz pełniej rozwijającego się elementu szczelinowego ž, co ostatecznie doprowadzi w polszczyźnie XVIII w. do powszechnego artykulacyjnego utożsamienia ř^z z ž. Wyjątkowo jest ono zaświadczone już w XV w. (1410); spotykamy je u Reja; udawane mazurzenie w *Peregrynacji Mačkowej* z r. 1612: *zec* (= *rzec*), *bzuch, dobre* dowodzą go w początkach w. XVII. Przymuszalny rozwój przedstawia się tedy następująco: *ř || *řj > ř > ř^z > rž > ž (GHJP 1965, 148).

Władysław Kuraszkiewicz (1953) wymienił odpowiednie przykłady, które pojawiły się w rotach pyzdrowskich w latach 1410–1418. Podręcznik GHJP wskazuje również na większy zasięg ř w gwarach polskich niż przyjmuje Stieber (1966, 70). Oto cytat:

Jak brzmiała spółgłoska ř, o tym możemy mieć wyobrażenie dzięki pewnym gwarom, które ją zachowały. Utrzymała się ona nie tylko na morawskim pograniczu Śląska, co by można tłumaczyć wpływem języka czeskiego, gdzie ř istnieje, ale także w wielu punktach Wielkopolski, na Kociewiu, w Malborskim, Lubawskim, Warmii, u Kurpiów i Kaszubów. Wszędzie jest to właściwość ginąca. Gdzie składnik frykatywny głośki zagańał, tam powstaje brzmienie ž (GHJP 1965, 149).

W końcowej części cytatu pojawiło się błędne sformułowanie o zaniku „składnika frykatywnego”. W rzeczywistości zanikł element wibracyjny.

Stanowisko Urbańczyka w podręczniku dialektologii:

Spółgłoska ř jeszcze się nie wszędzie zrównała z ž, w niektórych więc okolicach brzmi inaczej *moře* ‘morze’ niż (on) *može*, inaczej *řepa* niż *žeby*. Wymowa frykatywna w rodzaju ř^z istnieje na morawskim pograniczu Śląska, w Opolskim, w północno-zachodniej Wielkopolsce (u ludzi starszych), na Kociewiu, w Lubawskim, na Warmii, u Mazurów, pod Puławami, gdzieśgdzie w górach, wszędzie jednak szybko zanika. Gdy brzmi jak ž, nigdy nie ulega mazurzeniu (Urbańczyk 1972, 33⁶).

Wypowiedź Zenona Klemensiewicza o powstaniu i rozwoju staropolskiego ř w okresie staropolskim:

Wymowa ř, tzn. zmiękczony drżący spółgłoski dźwiękowej odbija się chyba w pisowni *Bulli gnieźnieńskiej*, np. *Durewiz* (= Durzewic), *Boranta* (= Borzęta), *Precart* (= Przekart), *Trebna*

⁶ Cytat pochodzi z czwartego wydania; pierwsze wydanie ukazało się w 1953 r.

(= Trzebna), *Crepc* (= Krzepak), *Serucha* (= Żerzucha), *Rosptra* (= Rozprza), *Voibor* (= Wojborz), *Staribiscupici* (= Starzybiskupicy), *Criz* (= Krzyż). Ale może jeszcze w XIV w. taka wymowa istniała, na co by wskazywał sposób zapisywania tej spółgłoski w *Kazaniach świętokrzyskich*, np. *uethreh* (= we trzech), *recy* (= rzeczy), *scedreysy* (= szczerzejszy), *stouaristua* (= z towarzystwa), *namory* (= na morzy); natomiast *odirzeli* (= odzirzeli). I tylko zapis *trsy* (kaz. V) jest graficznym śladem dokonującego się rozwoju **r̥* ku dwufazowej artykulacji: w pierwszej fazie drżące dźwiękowe *r*, w drugiej zredukowane szczelinowe miękkie *ż*. Graficznym odbiciem tego stanu jest pisownia *rz*, rzadziej także *rs*, *rsz*; tak np. w *Psalterzu floriańskim*: *gorze* (= górze), *neprzyaczele* (= nieprzyjaciele), *przestarzeli* (= przestarzeli), *krziwdi* (= krzywdy), ale *drszenim* (= drżeniem); w *Kazaniach gnieźnieńskich* również panuje już pisownia *rz*, *rsz*, np.: *rzekocz*, *iutrze*, *przybliszył*, *rzymsky*, *czesarsz*, *oltarsz*, obok śladów tradycji, np.: *priscza*, *greszni*, *pred*. Ta postać *r̥*, wynik rozwoju co najmniej XIV w., przetrwa całą dobę staropolską i utrzyma się jeszcze jakiś czas w dobie średniopolskiej w postaci odmiękczonej (Klemensiewicz 1999, 105).

Fonem *r̥* uległ również stwardnieniu w *r̥*, ale jego rozwój poszedł jeszcze dalej: element drżący *r* podlegał stopniowej redukcji na rzecz coraz pełniej rozwijającego się elementu szczelinowego szumiącego *ż*, co by można przedstawić: $r̥ > r̥ > r̥$.

Gramatyka Mesgnien (1649) informuje, że ten fonem wymawiał się „twardziej i z pewnym skrzypieniem” (*durius et cum stridore quodam*); pouczający jest ten rym kolędowy: *dzierży – szerzy*; sam sposób pisania *rz*, *rs* wskazuje na dwufazowość artykulacji; wreszcie pouczająca jest dzisiejsza wymowa *r̥* w gwarach pogranicza Śląska, w wielu punktach Wielkopolski, na Kociewiu, w Malborskiem, Lubawskim, w Warmii, u Kurpiów i Kaszubów.

Ale w ostatecznym rezultacie zredukowane *r* znikło całkowicie, czyli przybyło ostatnie ogniwo rozwojowe *r̥* = *ż*, co spowodowało zupełne zrównanie pierwotnego *r̥* (pisanego *rz*) z *ż*. Jest ono zaświadczone jako zjawisko jeszcze chyba wyjątkowe w. XV; spotykamy je u Reja; udawane mazurzenie w *Peregrynacji Maćkowej* z r. 1612, w rodzaju *zec = rzecz*, *bzuch*, *dobze*, dowodzi go w początkach XVII w.; jego upowszechnienie dokonało się w. XVIII (Klemensiewicz 1999, 294–295).

Pogląd Stanisława Bąka:

Stare *r* miękkie przedstawia się w zasadzie jako *rz* (= *ż* lub *sz*). Dziś stan ogólnopolski panuje w większości obszaru Śląska na wschód i północny wschód od linii: Istebna, Wisła, Ustronie, Goleszów, Lipowiec, Ochaby, Drogomyśl, Pruchna, Kończyce, Rogowy, Pszów, Płonia, Stara Wieś, Gamów: *rzyka* ‘rzeka’, *dobrze*, *brzegi*, *grzebuo*, *przychodzić*, *grzynda*, *wyrzba*, *korzyni*, *przoć* ‘sprzyjać, lubieć’, *piekorz*, *przikopa* itd.

Na zachód od zarysowanej poprzednio linii dawne *r* miękkie brzmi podobnie jak czeskie *r̥*, tj. słyszy się spółgłoskę drżącą (*r*) i równocześnie dźwięk szczelinowy o charakterze dźwiękowym (*ż*, w wypadku oddźwięcznienia – *sz*). W piśmie trudno to oznaczyć. Można użyć znaku *r̥*, ale trzeba pamiętać, że to *r* jest słabsze od normalnego i wymawia się je równocześnie z *ż*, co się Polakom ze środkowej Polski nie udaje: *r̥zyka*, *br̥zyk*, *wyr̥zba*, *kur̥zynta*, *piekár̥z* itd. Niegdyś wymowa taka istniała w całej Polsce. Dziś ten archaizm istnieje jeszcze na zachodnim skrawku Śląska. Wymowa ta się cofa, ale mimo tego jeszcze słyhać ją tu i ówdzie we wschodniej części Śląska, choć w słabszym nasileniu, np. w Moszczenicy, Brennej, także na północnym zachodzie: w Starej Schodni, Żdziechowicach, Roszkowicach, słabiej w Łowkowicach, Zębo-

wicach, Boroszowie, Brońcu, Wymyślaczu, Wielkim Kotórze, Dobrznium; nadto *gorzki* od Boroszowa po Pszczynę oraz na Śląsku Cieszyńskim (Bąk 1974, 77).

Pogląd Kuraszkiwicza:

W „Kazaniach świętokrzyskich” stale jeszcze tradycyjnie pisane jest *r* zamiast *rz*, np. *reko* ‘rzeką’, *preto* ‘przeto’, *prez* ‘przez’, *rech* ‘rzecz’, *grehy* ‘grzechy’, ale już w r. 1231 zapisano *narzaz* ‘podatek w mięsie’ od *narzazać*. Potem, w XIII wieku, mamy coraz częściej zapisy typu *prsewod* ‘przewód’, *Zacrsevo* ‘Zakrzewo’. W „Psalterzu floriańskim” pisownia *rz* jest już normalna, np. *rzekø*, *rzecz*, *przed*, *krzywi*. Wymawiano jednak tę głoskę do XVII wieku jako drżącą i niejednorodną, tj. z wyraźnym początkowym *r* i coraz silniejszym *ž* na końcu; podobnie jak obecne czeskie ř (Kuraszkiwicz 1972, 89).

Spółgłoska drżąca *r^z* twardej, traciła stopniowo element drżący i zrównywała się z głoską *ž* w ciągu XVII wieku, choć może nie we wszystkich gwarach równocześnie. Najstarsze przykłady zrównania ř z ž występują u pisarzy sądowych z Poznania w r. 1396 i z Pyzdr w r. 1418, np. *nezekla*, *czytyzy* albo odwrotnie: *pomorzy* ‘pomóż’, *yrze* ‘iże’. Rej i Bielski w XVI wieku często rymują *rz* i *ž*, np. *możesz – orzesz*, *Bożej – gorzej*, a od Miaskowskiego i Drużbackiej w XVII-XVIII wieku rymy takie stają się powszechne. Głoska *rz* nie podlega mazurzeniu; w gwarach mazurzących, choć się mówi *zyto*, *zaba*, *moze się zenić*, to jednak zawsze: *žeka*, *bžuch*, *buža na možu* itp. Widocznie w okresie rozwoju mazurzenia, prawdopodobnie w XIV wieku, głoska ř, jako drżąca, była wyraźnie różna od głoski szumiącej ž; wymowa ř jak ž ustaliła się w XVII wieku, kiedy proces mazurzenia, tj. przejście pierwotnego ž na z, już dawno był dokonany. Tylko ludzie nieudolnie naśladowujący mazurzenie albo na pograniczu tego zjawiska mogą powiedzieć np. *dobze*, *bžuch*, *psezucić*, jak to między innymi zapisał autor „Peregrynacji Maćkowej” z r. 1612, przedrzeźniając Mazurów. Obecnie ślady drżącej i miękkiej wymowy ř, np. *gřiby*, trafiają się w gwarze góralskiej, śląskiej, na Kaszubach i na Warmii (Kuraszkiwicz 1972, 94).

Zaprezentowany pogląd jest w dużym stopniu oparty na opublikowanym wcześniej artykule (Kuraszkiwicz 1953).

Opinia Stanisława Rosponda:

Kuraszkiwicz znalazł sporadyczne przykłady mieszania znaków *rz* z (nie tylko jako zastępstwo *rz* przez *z*, co mogłoby być pominięciem *r*); pochodzą one z rot wielkopolskich XV i XVI w.: *przedal pžitim pomorzy* (= pomóż), *Ozechowo* (= Orzechowo); chodzi o rotę pyzdrowską z lat 1410–1415 [1418 – T.L.].

A zatem identyfikacja ř – ž dokonywała się stopniowo, najpierw dialektalnie, promieniując od centrum Polski (tj. Wielkopolski), ale nie wypierając całkowicie archaicznej wymowy z frykatywnym ř (por. wymowę tej głoski na Kaszubach, na południowym Śląsku, w wielu punktach Wielkopolski, na Kociewiu, w Malborskim, Lubawskim, na Warmii i u Kurpiów). Czasem było to utrzymanie wymowy archaicznej pod wpływem obcym (por. czes. ř oraz południowośląskie *gřiby*). W polszczyźnie kulturalnej zdecydowanie zapanowała wymowa *rz* – *ž* dopiero od XVIII w.

Świadectwem rozróżniania *rz* – *ž* pozostało w gwarach mazurzących to, że chłop z Mazowsza i Małopolski mówi *zaba zyje*, ale *žatki bžoza*. Mieszanie ž – ř czyli zmazurzenie

wymowa dla obu dźwięków z (ew. s) typu *zeka* ‘rzeka’, *psykry* trafia się wyjątkowo na pograniczu gwar mazurzących i niemazurzących. Taka wymowa właściwa też jest u polszczyńców się Niemców lub u silnie zniemczonych Polaków (Rospond 1973, 116).

Bogusław Dunaj, podobnie jak Jan Rozwadowski (1959) i Jan Łoś (1923), zwraca uwagę na to, że zmiana $\acute{r} > \check{r}$ może być czasowo zbieżna z afrykacyzacją t', d' , tj. zmianą tych spółgłosek w $\acute{c}, \acute{z}$. Oto cytat dokumentujący to stanowisko:

Zmianom artykulacji podlegało również palatalne zębowe *r*. Przejście $\acute{r}$ we frykatywne *r* było może chronologicznie zbieżne z afrykacyzacją t', d' , ale $\check{r}$ jest poświadczane w źródłach później niż $\acute{c}$ i $\acute{z}$. Spowodowane to było brakiem w ortografii odpowiedniego znaku dla $\check{r}$. Dopiero zastosowanie w funkcji różnicującej liter *z* lub *s* umożliwiło rozróżnianie w piśmie *r* i $\check{r}$ (Dunaj 1975, 119).

Autor informuje (powołując się na publikację historyka, Józefa Mitkowskiego, z 1960 r.), że zapis *narzaz*, najstarszy przykład „oznaczenia $\check{r}$ osobnym znakiem”, wymieniany przez językoznawców, nie pochodzi z dokumentu z 1231 r. (gdzie jest *naraz*), lecz z jego fałszyfikatu z ca 1279 r. Dowodzi też, że postać nazwy *Vochrz* (!) z 1237 r. (odczytanie Baudouina de Courtenay 1870) to w rzeczywistości *vochiz*. Za pierwsze przykłady oznaczania $\check{r}$ uznaje nazwy miejscowe *Sanfrebrza* = *Sąsrebrza* (?) – „struktura niezbyt jasna” – i *Prfeza* = *Przeza* z bulli wrocławskiej z 1245 r. Wymienia zapis *narzas* z 1246 r. i stwierdza, że „[w] źródłach z 2. poł. XIII w. przykładów z *rz* i *rf* jest już trochę więcej” (Dunaj 1975, 119), zwłaszcza w ostatnim dziesięcioleciu (kilka zapisów śląskich, więcej ze źródeł wielkopolskich, kilka z kujawskich i z pomorskich). „Coraz częstsze w 2. poł. XIII w. zapisy z *rz* i *rf* dowodzą, że w tym czasie $\check{r}$ niewątpliwie już istniało” (Dunaj 1975, 120). Dunaj krytykuje pogląd Klemensiewicza: „Być może, że ten rodzaj wymowy... szerzy się powoli wraz z odpowiednią pisownią w ciągu XIV w., kiedy jeszcze niektóre zabytki np. *Kazania świętokrzyskie* po staremu piszą $\acute{r}$ przez *r*” (Dunaj 1975, 121). Jego zdaniem:

To ostatnie stanowisko jest mało prawdopodobne. Jest pewne, że przejście $\acute{r} > \check{r}$ było w XIII w. faktem dokonany. Natomiast rozstrzygnięcie, czy w zasobie fonemów spółgłoskowych XII w. było już $\check{r}$ w miejsce $\acute{r}$, trzeba uznać za niemożliwe. Wszystko, co się powie na temat ewentualnego istnienia $\check{r}$ przed XIII wiekiem, może mieć charakter tylko niesprawdzalnej hipotezy (Dunaj 1975, 121).

Dunaj odrzuca też sugestię Baudouina de Courtenay, że „przejście $\acute{r} > \check{r}$ wykazywało jakieś zróżnicowanie dialektyczne”, o czym świadczy fakt, że „[z]apisy z *rz* i *rf* występują bowiem w źródłach śląskich, wielkopolskich, kujawskich, mazowieckich i pomorskich. Brak tylko przykładów z Małopolski, co jest chyba rzeczą przypadku” (Dunaj 1975, 121).

Pogląd Krystyny Długosz-Kurczabowej i Stanisława Dubisza:

Rozwój fonemu $\acute{r}$ był bardziej skomplikowany, chociaż przebiegał jednakowo dla $\acute{r} \leftarrow rj$, $\acute{r} \leftarrow \acute{r}$ i $\acute{r} \leftarrow r + i$, *e*, *ę*, *ę*, *ę*, *ę*, *ę*. Początkowo pojawiła się realizacja asynchroniczna palatalności,

która doprowadziła do dwuelementowej, frykatywnej wymowy typu $r^{\acute{e}}$ (w sąsiedztwie bezdźwięcznych $r^{\flat}$). Ewolucja tej dwugłoski szła w tym kierunku, że rozwijał się element drugi, epentetyczny, kosztem artykulacji podstawowej. W konsekwencji doprowadził on do utożsamienia kontynuantu $r^{\acute{}}$ z $\acute{z}/\acute{s}$, tzn. $r^{\acute{}}eka \rightarrow \acute{z}eka$. Pierwsze poświadczenia tego procesu pochodzą z pocz. XV w. z obszaru Wielkopolski, powszechność zdobył w wieku XVIII (Długosz-Kurczabowa, Dubisz 1998, 144).

Sądzę, że klasyczne ř nie miało charakteru dwugłoski.

Na dokładniejsze przedstawienie zasługuje treść podrozdziału §13. *Zanik wibracji frykatywnego r ($\acute{r} > \acute{z}$)* Karola Dejny (1973: 109–112), który – moim zdaniem – ukazał najlepiej w polskim językoznawstwie przebieg zmiany miękkiego $\acute{r}$ w ř oraz istotę frykatywności ř:

Silne podniesienie środka języka do podniebienia twardego przy artykulacji r spowodowało, że język drgając jak przy artykulacji r , przestał dotykać swym końcem dźwięczności. Spółgłoska przeto przestała być zwarto-otwartą (spółotwartą). Zbliżenie przy tym środka języka do podniebienia twardego było tak znaczne, że utworzyła się w tym miejscu szczelina, w której tarcie prądu powietrza wytwarzało charakterystyczne dla spółgłosek szczelinowych efekty akustyczne. Na skutek więc silnego zmiękczenia (= podniesienia języka) spółgłoska spółotwarta $\acute{r}$ przeszła w spółgłoskę szczelinową (= frykatywą ‘trącą’), zachowując jednak charakter głoski wibracyjnej – drganie końca języka. Taką spółgłoskę nazwijmy ř i nazywamy „ r frykatywnym” = uszczelinowionym. Była to więc spółgłoska szczelinowa, przy artykulacji której drgał koniec języka. Ten wibracyjny charakter ř wyraźnie odróżniał je od ř’ i ř’.

Omówione zmiany artykulacyjne $\acute{r}$ – podniesienie środka języka i wywołane tym oddalenie się jego końca od dźwięczności – spowodowały ustalenie się na miejscu [ř], szczelinowego wibracyjnego fonemu [ř], z czym wiązała się zmiana w zakresie powiązań w systemie fonemów spółgłoskowych. Dawniejsza (sprzed XII wieku) opozycja [ř]: [r] była proporcjonalna do opozycji wielu innych par fonemów objętych korelacją miękkości, np. [l’]: [l] = [ń]: [n] = [t’]: [t] = [d’]: [d] itd. (Dejna 1973, 109–110).

Najlepsze jest też (właściwie jedyne) w językoznawstwie polskim funkcjonalne wyjaśnienie przyczyny przejścia ř w ř (ř). Punktem wyjścia tej zmiany był fakt, że opozycja / $r^{\acute{}}$:/ / $\acute{r}$:/ była izolowana (odosobniona) w systemie, tj. nieproporcjonalna do innej pary fonemów. Z tego powodu – zdaniem Dejny – „[o]słabia się przeto i zanika z czasem drganie języka przy artykulacji frykatywnego $r^{\acute{}}$ ” (Dejna 1973, 110). Jednocześnie uczony przestrzega przed określaniem tej zmiany jako zaniku frykatywności (tak nawet w GHJP⁷ oraz w Małym Atlasie Gwar Polskich, mapy: 452, 372–374 itd.): „Procesu tego w żadnym wypadku nie należy określać terminem «zanik frykatywności» [...], bo «frykatywny» = trąca = szczelinowy” (Dejna 1973, 110). Autor stwierdza dalej, że „w Wielkopolsce już w XV wieku ř zatraciło swój wibracyjny charakter i stało się spółgłoską szczelinową «niedrzącą», czyli podobną do

⁷ W GHJP (1965, 148) znajduje się błędne stwierdzenie: „Gdzie składnik frykatywny głoski zaginał, tam powstaje brzmienie ř”. O błędzie tym wspominałem już wcześniej.

ż (š)” (Dejna 1973, 110), a po pewnym czasie proces ten objął język ogólnopolski. Na niewielkim obszarze etnicznym ziem polskich wibracja końca języka długo się utrzymała lub nie do końca zanikła. Obejmuje w uproszczeniu następujące gwary⁸: mazurskie (od Działdowa po Kolno i Olecko), ostródzkie i gwary północnego skrawka gwar lubawskich, malborskie, kociewskie, kaszubskie⁹, północnowielkopolskie (okolice Wielenia i Czarnkowa), północnośląskie (okolice Opola i Brzegu) i śląsko-małopolskie (od Raciborza po Nowy Targ i Poprad). Stan ten dotyczy okresu od lat 70. XX w. (tj. do wydania książki uczonego) i zapewne śladowo utrzymuje się do dzisiaj.

Na krytykę zasługuje jednak pogląd uczonego, że przejście *ř* w *ż* miało w Wielkopolsce charakter powszechny. Nie ma na to dowodu.

Na szczególne podkreślenie zasługuje ostateczny wniosek wybitnego dialektologa:

Zaniechanie wibracji języka przy realizacji fonemu [ř] spowodowało zidentyfikowanie się jego wariantów z wariantem [ž]. Upowszechnienie tego faktu było równoznaczne ze zniknięciem fonemu [ř] i ustaleniem się na jego miejscu [ž], np. *moře: može(tv) > moře: może > može* ‘morze’ = *može* ‘może’. Pozbawione swego drżącego szczelinowego oponenta drżące zwarto-otwarte *r* weszło z powrotem do grupy sonantów (Dejna 1973, 112).

Na odnotowanie zasługują również poglądy innych badaczy.

Regina Pawłowska (1979, 59) uważa, że „półotwarto-szczelinowa [ř] w wymowie XVII-wiecznych gdańszczan zachowuje prawdopodobnie jeszcze dwufonemową artykulację”, tj. drżącą i szczelinową. Autorka bierze pod uwagę artykulację *r* frykatywnej (*ř*), ale w rzeczywistości jej wypowiedź dotyczy wymowy rozłożonej *rž*, tj. dwufonemowej, gdy wymowa typowego *ř* jest jednofonemowa.

Maciej Kamiński (2005, 160) wypowiada się o przemyśleniach Marii Karpluk (1977, 30–31) w ten sposób: „Dla przykładu, Karpluk, pisząc o wibracyjnym *ř*, ma zapewne na myśli realizację jednosegmentową, choć podaje też przykłady pisowni z *rf*, *rs*, *rsz*, które mogłyby świadczyć o wymowie dwusegmentowej”. I w tym wypadku można mówić o braku precyzji w interpretacji zagadnienia fonetycznego. Jeśli chodzi o rozważania Kamińskiego (2005), wydaje się, że w Wielkopolsce od połowy XVI w. do końca pierwszej ćwierci XVII w. dominowała – w świetle rękopisów zeznań sądowych – wymowa drżąco-trąca spółgłoski [r^h(ž/š)].

Dwufonemową realizację dawnego *ř* w dobie średniopolskiej biorą pod uwagę: Halina Wiśniewska (1975, 36–37), Marek Cybulski (1918, 19) i Adam Wróbel (1987, 105). Alina Kowalska (1970, 41–42) nie stwierdziła mieszanego kontynuanta staropolskiego *ř* z *ž* i *š*, co może świadczyć o tym, że w XVI w. mogło istnieć frykatywne *r* (*ř*) jako jednosegmentowy fonem.

Ślady frykatywnej wymowy *r* (*ř*) dostrzegają Krystyna Siekierska (1974, 67) – w zapisach *ř* jako *rs* – oraz Jadwiga Puzynina (1961, 126) – w zapisach *ř* jako *rž*, *rž*.

⁸ Dokładniejsze informacje o zasięgach *ř* znajdują się na s. 110–111; oprócz tego widoczne są one na mapie nr 6.

⁹ Z niewiadomego powodu Dejna nie wspomina o Kaszubach, chociaż mapa nr 6 wyraźnie na to wskazuje.

Losy ř w polszczyźnie południowo- i północnokresowej

1. Losy ř w polszczyźnie południowokresowej

Syntetyczny charakter ma dwustronicowa wypowiedź Zofii Kurzowej (1983, 94–95). Zaczyna ona od następującego stwierdzenia:

Znamienną cechą dialektu południowokresowego była archaiczna wymowa frykatywna ř, które w pewnych pozycjach nie utożsamiało się, jak w języku ogólnopolskim z ž lub š, lecz utrzymywało się w postaci grupy bifonematycznej r^z lub r^s (Kurzowa 1983, 94).

Kurzowa, pisząc o archaicznej wymowie, powołała się na Stiebera (1966, 64). Uczona wymienia przykłady na rž przed spółgłoskami w dowojennym dialekcie południowokresowym (v'jeržba, iaržmo, v'jeržgać, v'jeršχ, pov'jeršχńa), informuje o zapisach rž przed samogłoskami u Aleksandra Fredry (Zaleski 1969, 159), o zapisach z rž w zeszytach uczniów lwowskich (Kubiński 1922, 148), jak również wzmiankuje o szczątkowej wymowie z rž/rš „u starszego pokolenia kresowców”. Sygnalizuje odmienne stanowisko Dejny (1956, 35) i Michała Łesiowa (1957, 150):

Obaj autorzy oceniają je nie jako archaiczny dźwięk frykatywny, ale jako nowy dwudźwięk, powstały z kontaminacji polskiego ž i ukraińskiego r pochodzących z ř: *verba* ≠ v'ježba. To interesujące tłumaczenie można by przyjąć, gdyby nie wątpliwość rodząca się z faktu, że wymowa rž, rš charakteryzowała język nawet wysoko wykształconej inteligencji (Kurzowa 1983, 94).

W związku z istnieniem w dialekcie południowokresowym rž na miejscu ogólnopolskiej wymowy ž/š – pojawiły się przykłady wymowy hiperpoprawnej: wtórne ž zamiast pierwotnego rž (np. *džoncy, skažyć, žežava*) oraz pod wpływem języka ukraińskiego „r na miejscu polskiego ž < ř”, np. *keňžeravy, trymać, rucać*. Wniosek końcowy autorki:

W traktowaniu dawnego ř zaznaczają się dwie tendencje: archaiczna utrzymująca dawną frykatywną, potem bifonematyczną wymowę, cechującą polszczyznę kresową w całym jej przekroju społecznym: od góry do dołu, tj. od warstw wykształconych do polskiego chłopstwa, oraz tendencja druga, innowacyjna, na tle ukraińskim powstała, do uproszczenia wymowy w kierunku r, cechująca tylko mowę warstw niższych. Obie tendencje wywołują swoiste formy hiperpoprawne (Kurzowa 1983, 95).

Wypowiedź Heleny Kraskowskiej o kontynuantach ř w polszczyźnie bukowińskiej:

Historyczne ř w polszczyźnie bukowińskiej w pozycji przed spółgłoską, a niekiedy również przed samogłoską zachowało element frykatywny: ř występuje zwykle jako grupa bifonematyczna rž lub rš np.: *goržki, wieržch/wiržch*, tych ze *Starożynca zawieźli pierwszy raz aż na Pumorże* (SZ), *a tam, gurželnia bela* (SZ) v *Żytomyjeržu, u klasztorży, taki kurytarży byli w tych klasztorach, lekarży, ona pomuc szerżyć chciała, po urzędach, powiržch*, ale pojawiły się również takie wyrazy, w których usuwano pierwotne połączenie głosek r oraz ž,

wymawiając w tym miejscu *ż* zapisywane w listach jako *rz*, np.: *przeskarzyć*, *no ali ona saraku tyż chce si troszku puskarzyć*; w innych formach natomiast zanotowano ubezdźwięcznienie *rz* → *ż* → *š*, np.: *jak wypulirowała pýszcionek czy broszki, tu nikt tak nie ni umiał* (KG), *pieszcien* (Kraskowska 2003, 24).

Ciekawe obserwacje i komentarze przynosi artykuł Janusza Riegera:

Wymowa dawnego miękkiego *r*. W opracowanych dotychczas materiałach tylko sporadycznie notowano realizację typu *rż* [rʒ, rš] przed spółgłoską: *wiřszch* i *gorszkie* Ziel, *gorszko* Oryn (2 razy); formy takie występowały także w HSt, a chyba tylko w Mil zanotowano jako typowe kontynuanty *ř* grupy *řz* *řsz* [rʒ rsz]. Może jednak w XX w. zjawisko to nie było tak powszechne na Kresach południowo-wschodnich? Wpływ ukraiński na utrzymanie elementu wibracyjnego (K. Dejna) był możliwy w niektórych przypadkach, por. *ų komořze* – ukr. *ų komori*, a stąd mógł się rozciągać na inne wyrazy (trudno sobie wyobrazić, by na *gořszko*, *gřżalo* czy *gořżej* wywierały bezpośredni wpływ ukr. *hirko* czy *hr'ilo*, bo za dużo różnic, a ostatniemu z przykładów w ukraińskim odpowiada *chuže!*), natomiast usamodzielnienie się tego elementu w *r* nastąpiło zapewne na zasadzie uproszczenia systemu, niewątpliwie nie bez wpływu ukraińskiego, gdzie takiego elementu nie ma. Tłumaczenie powstania połączeń *rż rsz* kontaminacją ukraińskiego *r* i polskiego *ż* (M. Łeśiów) nie ma uzasadnienia (Rieger 2019a, 389).

2. Losy *ř* w polszczyźnie północnokresowej

Gdy chodzi o dzieje kontynuantów staropolskiego *ř* w polszczyźnie północnokresowej, najważniejsze jest również syntetyczne opracowanie Kurzowej (1993, 104–105 oraz 242–243). Okres przed XIX w. autorka charakteryzuje następująco: „Pewna liczba zapisów świadczy z jednej strony o wymowie staropolskiego frykatywnego *ř* jako grupy *r* + *ž*, *r* + *š*, z drugiej strony o mieszanu *rż* z *rz* oraz *rz* z *r*” (Kurzowa 1993, 104). Badaczka wymienia przykłady „frykatywnej wymowy” z końca XVI, XVII i XVIII w. (np. *ktorszysmy* 1597, *wierźba* 1646, *wierszch* 1668, w *wierszchu* 1765), odnotowuje przykłady „zatrąty *r* przed szczelinowym *ž*, a więc utożsamianie *rż* z *rz*” w XVIII w. (np. *dzierzenia* 1720, *zaskarzył* 1776), dokumentuje mieszanie *r* z *ž* (*rz*) (np. *do skryni* 1625, *żołnierów* 1729 obok *murzem* ‘murem’ 1546, *piwowarz* 1644). Fakty mieszanania *r* z *ž* (*rz*) zalicza do cech fonetycznych (charakteryzujących kresy północne i południowe) powstałych „na podłożu ruskim, tj. białoruskim i ukraińskim”, gdzie „*ř* nie miało tendencji do zatrąty frykatywności jak w języku ogólnopolskim, lecz rozkładało się na *rż* i *rš*” (Kurzowa 1993, 105). Następnie uczona wspomina o tendencji etymologicznej grupy *rż* do identyfikacji z *rz* (np. *skarzyć*), co mogło być związane z hiperpoprawnym unikaniem wymowy typu *dworže*, oraz o „realizacji polskiego *rz* na wzór ruski jako *r* (*skrynia*)”, co wywoływało hiperpoprawną wymowę *ž* (ortogr. *rz*) zamiast *r* (np. *piwowarz*). Błędne jest sformułowanie autorki o „tendencji do zatrąty frykatywności” (zamiast zatrąty wibracji).

Za szczególnie ważne należy uznać wywody Kurzowej o kontynuantach staropolskiego *ř* w XIX i w XX w. Badaczka stwierdza najpierw, że „[w]yraźne przykłady utrzymywania w dialekcie północnokresowym XIX w. frykatywnej lub dwuzgłoskowej wymowy *ř* nie są w tekstach pisanych zachowane licznie” (Kurzowa 1993, 242), np.

u filomatów tylko: *wierszch* i *grzywna*, więcej u Władysława Syrokomli: *gorżki*, *wierźba*, *burźliwy*, *brzęg*, *krzywda*; podobnego typu przykłady w *Podręczniku* Jana Karłowicza, gdzie określa się je jako funkcjonujące w żywej mowie. W piśmiennictwie XIX w. i w języku potocznym (świadczenia Karłowicza) są udokumentowane realizacje hiperpoprawne (ż – ortograficznie *rz* zamiast *rż*, np. *oskarzał*, *rznąć*, *sierzant*). Autorka kończy podrozdział uwagą o zakłóceniu *rz* – *r* w XIX w. – przykłady u filomatów (*kędzierawy*, *zgrytać*, *zrucić*) i u Karłowicza (*Słownik gwar polskich*): *rygać*, *odrygać się*, *trynożki*. Hiperpoprawna jest także wymowa *ż/š* (ortograficznie *rz*) zamiast *r* u filomatów, np. u Ignacego Chodźki i w *Słowniku gwar polskich* Karłowicza: *brzedzić*, *szemrzał*, *ochrzyplem*, *zawierzucha*. Podrozdział kończy wzmianka, że wymowę typu *gorški*, *vérsŕ* w międzywojennym dialekcie wileńskim potwierdzili pod koniec XX w. informatorzy autorki.

Losy *ř* w polszczyźnie północnokresowej przedstawiła w syntetycznym ujęciu również Jolanta Mędelska (2001, 68–69) w podrozdziale: *Wahania rż || ž (rz) || r*. Pogląd autorki jest jasno sformułowany:

W języku ogólnopolskim zrównywanie artykulacyjne *ř* z *ž*, rozpoczęte w XV w., upowszechniało się w wieku XVIII. Na kresach proces ten przebiegał znacznie wolniej, *ř* nie ztracało frykatywności, lecz rozkładało się na *rż* i *rš*. Z kolei wskutek przesady poprawnościowej (unikanie prowincjonalnej wymowy typu *gorżki*, etymologiczne *rż* wymawiano jak *rz* (Mędelska 2001, 68).

Istotna jest również wzmianka, że „[p]od wpływem białoruskim wymawiano na kresach spółgłoskę *ž* jak *r*”. Z własnych tekstów oraz tekstów innych autorów (m.in. Marszałka), które ukazały się przed lub po opublikowaniu pracy Kurzowej (1993), przywołała istotne obserwacje badawcze oraz zacytowała kilka interesujących przykładów: *marynarży*, *mularży*, *najgorżyj*. Nie jest, ponownie, słuszne sformułowanie: „*ř* nie ztracało frykatywności” (zamiast wibracji).

Sporo zapisów *rż* zamiast *rz* dokumentują listy Juliusza Słowackiego, którego idiolekt kształtował się zarówno pod wpływem polszczyzny południowokresowej, jak i północnokresowej (wileńskiej). Dotyczą one przede wszystkim wyrazu *wierzch*¹⁰ i jego różnych form gramatycznych z częścią składową *wierzch* /-*wierzch* -: *wierzch* (1) (LM, 234); *na wierźchu* (1) (LM, 144); *Z wierźchu* (2) (LM, 201, 202); *po wierźchu* (1) (LM, 449); *wierźchołków* (1) (LM, 31); *wierźcholki* (1) (LM, 196); *powierźchownie* (1) (LM, 450); *zwierźchniej* (1) (Lkr, 71); *Wierźchówce* (1) (LM, 200); *Wierźchówki* (1) (LM, 193), *Wierźchówkę* (1) (LM, 220); *Wierźcholka* (1) (Lkr, 229), a także wyrazu *gorzki* (*gorżkie* (2) (LM, 352; Lkr, 120); *gorżką* (LM, 546) i *zgorżkniały* (*zgorżkniała*) (LM, 504) – ale: *gorzka* (1) (Lkr, 191); *gorżkie* (LM, 384); *gorżkim* (LM, 356); *gorżkiego* (LM, 523); *gorżko* (2) (LM, 44; Lkr, 77). Oprócz tego udokumentowany jest zapis *rozpierzchłych* (LM, 72) oraz formy hiperpoprawne: *skarzyć* (Lkr, 28) i *zadrzeliśmy* (LM, 64). W tym miejscu dodam, że nie wyekscerpowałem wszystkich przykładów z *rż*, poprawnych zapisów z *rz* (np. *gorzka*) oraz niepoprawnych z *rz* zamiast z *rż* (np. *skarzyć*). Przejrzałem również pobieżnie dwa tomy *Dziel*

¹⁰ W *wierzch* -'erz- pochodzi z ř (*vřchъ).

wszystkich Słowackiego pod redakcją Juliusza Kleinera (t. XIV, Wrocław 1954 i t. XV, Wrocław 1955). Zauważyłem tylko dwa przykłady z *rsz* zamiast *rz*: *wierszcholku* t. XIV, 416 i z *wierszcholka wieży* w t. XIV, 433. Oprócz tego kilka przykładów reprezentuje pisownię hiperpoprawną: *oskarzy* ‘oskarży’ t. XIV, 284 (ale *oskarżyciel* t. XV, 121), *sierzant* ‘sierzant’ t. XIV, 357, *sierzantów* t. XIV, 467, *drzący* t. XIV, 461. Gdyby się dokładnie wykorzystano w ekscerpcji komplet tomów *Dzieł wszystkich* poety, to z pewnością interesujących nas przykładów byłoby znacznie więcej, ale wydaje się, że zapisy *rż* zamiast *rz* (np. *gorżki*) dotyczą niewielu haseł leksykalnych. Można zatem stwierdzić, że *rż* zamiast *rz* to poświadczenia zleksykalizowane, występujące w nielicznych leksemach.

Jeśli chodzi o prace poświęcone polszczyźnie północnokresowej, wydane po 2000 r., szczególnie ważna jest publikacja Irydy Grek-Pabisowej (2002). Badaczka nie notowała odpowiedników dawnego *ř* o postaci *rž*, *rš*. Są za to udokumentowane przykłady wymowy *r* zamiast *rz* (*ž*, *š*) (Grek-Pabisowa 2002, 109–110), np. *χronostka* ‘chrząstka’, *tronek* ‘trzonek’. Poświadczone są także formy hipokorystyczne, np. *bżozna* ‘bruzda’, *s’ešpen* ‘sierpień’. Ostateczny wniosek autorki:

We współczesnych gwarach przetrwały w niezmienionej postaci niektóre leksemy znane w polszczyźnie kresowej od XVIII wieku, np. *zrucac*, *šes̄p*, *skryńa*.

Źródła mylenia zakresu użycia *r* i *ž*, *š* tkwią więc nie tylko w ścisłych kontaktach polszczyzny kresowej z językiem białoruskim, a współcześnie także z rosyjskim (por. *traktorysta* // *traktożysta*, *pšepodaje*, *pševodka*). Podobne zjawiska, również formy hiperpoprawne, znają gwary polskie (Warmia, Mazury, Mazowsze, Kujawy). Występowały też w staropolszczyźnie. Na fakt ten zwróciła uwagę Z. Kurzowa. Niektóre leksemy z niezgodną w stosunku do współczesnego języka ogólnopolskiego substytucją *r*, *ž*, *š* mogą być zachowanymi archaizmami (Grek-Pabisowa 2002, 110).

Na odnotowanie zasługują też wypowiedzi kilku innych badaczy. Oto uwaga Hali-ny Karaś (2001, 126–127) o „śladach frykatywnego *r*” na Kowieńszczyźnie:

Na całym badanym terenie pojawia się zleksykalizowana forma **wierszch** (np. *ńe^aboščyk v'eršx otkl'učył* Mitr. HL; *v'eršx stal'ovańa* Żeg. SW; *žeby iuš v'eršx vžela* Piad. MJ) będąca reliktem typowej dla kresów prawdopodobnie jeszcze w II połowie XIX w. żywej frykatywnej wymowy *r'*. Wymowy typu *wierszch* nie spotka się już obecnie w gwarach wileńskich, nie została też odnotowana przed wojną, ale istnienie jej w okresie międzywojennym poświadczyli informatorzy Z. Kurzowej (KurzJW 243). Sporadycznie zauważa się też występowanie innej formy reliktywnej ilustrującej to zjawisko – przymiotnika **gorški**: *gorszk'e lzy* Bart.

Zofia Sawaniewska-Mochowa nie stwierdza w swoim materiale obecności kontynu-antów staropolskiego *ř* (>*ř*) o postaci *rž*/*rš*, ale dostrzega przykłady mieszania *rž* z *rz*, które są prawdopodobnie wynikiem hiperpoprawności, tj. unikania grupy *rž* jako kontynuantu dawnego *ř* zamiast niemal powszechnego /*ž*/, wyrażanego w pisowni przez *rz* (zob. przedstawione tu stanowisko Kurzowej). Odpowiedni cytat z książki Sawaniewskiej-Mochowej:

Zapisów, w których dopatrywałabym się z zamiast spodziewanego ž, jest w badanym słowniku 219, pomijam w tej statystyce formy z rz zamiast rž (np. *skarzę się* ‘skarżę się, utyskuję’ PLv), które są pewnymi fonetyzmami (Sawaniewska-Mochowa 2002, 80).

Rieger (2019b, 346) podał dwa interesujące przykłady z tekstów szlachty żmudzkiej: *pod wierzbami*, *wierźba*. Połączenia -'erz- > -'erž- pochodzą z r sonantycznego miękkiego (*r), ale istotne jest to, że staropolskie r przeszło następnie w ř oraz regularnie w ž (rz). Wymienione zapisy są więc osobliwe.

W rękopisach przesiedleńców z Nowogródka i okolicy (Lewaszkiwicz 2017, 180–181) są poświadczone zaledwie 3 zapisy rž (*skurżanych* ‘skórzanych’ w zeszycie szkolnym pierwszej osoby oraz *lekarża*, *dobrže* w listach drugiej osoby). Natomiast rozpowszechnione były hiperyzmy wymawianiowe typu: *oskażał* ‘oskarżał’, *skażyć* ‘skarżyć’, *žnońć* ‘rznąć’ oraz zapisy typu: *rzenie koni*, *dzierzawców*, *porznąć*.

Perspektywy badawcze

Potrzebne są dalsze badania dotyczące rozwoju ř w XV w. oraz w okresie średniopolskim, jak również na początku okresu nowopolskiego (na przełomie XVIII i XIX w.) i w ciągu XIX w. – szczególnie na podstawie tekstów rękopiśmiennych, ale również tekstów drukowanych. Błędy ortograficzne w drukach – zdradzające wymowę ř lub jego kontynuantu – mają duże znaczenie w ustaleniach polskiej fonetyki historycznej.

Należy zintensyfikować badania tekstów pochodzących z Kresów Wschodnich oraz nagrań żywej mowy z tego obszaru, ponieważ prawdopodobnie na tych terenach zachowało się szczególnie dużo osobliwych kontynuantów staropolskiego ř, tj. rozłożonej wymowy o postaci rž. Polscy dialektolodzy wskazywali istnienie w XX w. na niektórych polskich obszarach etnicznych i na Kaszubach ř. Trzeba zweryfikować ten pogląd na podstawie analizy istniejących nagrań. W tym celu powinno się wykorzystać najnowsze programy komputerowe (Praat, SFSWiN, Speech Analyzer), którymi posługuje się w swoich badaniach Lechosław Jocz (np. 2011, 2013, 2014, 2015a, 2015b, 2018, 2021). **Nie można wykluczyć, że niektórzy badacze mylili brzmienie ř z rž.**

Istnieje konieczność przygotowania przejrzystego i kompetentnego opracowania – na podstawie najnowszych metod badań fonetycznych – istoty frykatywnego r (ř) w języku czeskim. Ustalenia te powinno się skonfrontować z fonetycznym opisem ř na polskim (i kaszubskim) obszarze językowym, aby ustalić podobieństwa i różnice realizacji ř w języku czeskim i w niektórych gwarach polskich oraz kaszubskich.

Literatura

- Bąk S. (1974), *Mowa polska na Śląsku*, Wrocław.
- Cybulski M. (1980), *Język ksiąg radzieckich i ławniczych Sandomierza z lat 1543–1767*, [w:] *Studia Językoznawcze. Streszczenia prac doktorskich V*, red. W. Boryś, Wrocław.

- Dalewska-Greń H. (1997), *Języki słowiańskie*, Warszawa.
- Damborský J. (1972), *Mluvíte česky?*, Warszawa.
- Dejna K. (1956), *Gwara Milna*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” IV, s. 7–41.
- Dejna K. (1973), *Dialekty polskie*, Wrocław.
- Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S. (1998), *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Dunaj B. (1975), *Język polski najstarszej doby piśmiennej (XII–XIII w.)*, Kraków.
- GHJP, Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński T., Urbańczyk S. (1965), *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Grek-Pabisowa I. (2002), *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka*, Warszawa.
- Jocz L. (2011), *Wokalowy system hornjoserbskeje rěče přitomnosće*, Szczecin.
- Jocz L. (2013), *System samogłoskowy współczesnych gwar centralnokaszubskich*, Szczecin.
- Jocz L. (2014), *System spółgłoskowy współczesnych gwar centralnokaszubskich*, Szczecin.
- Jocz L. (2015a), *Studien zum obersorbischen Konsonantismus*, Szczecin.
- Jocz L. (2015b), *VOT i zagadnienia dźwięczności w języku górnołużyckim w porównaniu z kaszubszczyzną centralną*, Szczecin.
- Jocz L. (2018), *Studien zum kaschubischen Konsonantismus*, Szczecin 2018.
- Jocz L. (2021), *The Kasubian Dialect of Bór and Jastarnia. The Consonant System*, Gorzów Wielkopolski.
- Kamiński M. (2005), *O wymowie drżąco-trącej głoski [r[~]ʒ] i jej odmianek w świetle pisowni poznańskich tekstów rękopiśmiennych okresu średniopolskiego*, [w:] *Ad perpetuum rei memoriam. Profesorowi Wójciechowi Ryszardowi Rzepce z okazji 65. urodzin*, red. J. Migdał, Poznań, s. 159–169.
- Karaś H. (2001), *O języku polskim na Kowieńszczyźnie*, [w:] *Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia. Sytuacja socjolingwistyczna. Cechy językowe. Teksty*, red. H. Karaś, s. 17–227.
- Karpluk M. (1977), *O języku Macieja Strykowskiego historyka i poety z drugiej połowy XVI wieku. I Regionalizmy, cechy ruskie i poetyzmy w dziedzinie fonetyki*, Wrocław.
- Klemensiewicz Z. (1999), *Historia języka polskiego*, wyd. VII, Warszawa.
- Kowalska A. (1970), *Język polski w szesnastowiecznych księgach miejskich Tarnowskich Gór*, Wrocław.
- Kraskowska H. (2003), *Charakterystyka językowa polszczyzny bukowskińskiej (na podstawie materiału zawartego w Słowniku)*, [w:] K. Feleszko, *Bukowina moja miłość. Słownik*, Warszawa, s. 17–42.
- Kubiński R. (1922), *Błędy ortograficzne i gramatyczne w zadaniach uczniów lwowskich*, „Język Polski” VII, s. 145–148.
- Kuraszkiewicz W. (1953), *Najdawniejszy przejaw zbieżności głosek rz i ż u pisarza pyzdrowskiego z lat 1410–1418*, „Język Polski” XXXIII, s. 381–391.
- Kuraszkiewicz W. (1972), *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Kuraszkiewicz W. (1986), *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle wyników dialektologii historycznej*, [w:] W. Kuraszkiewicz, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa, s. 51–128.
- Kurzowa Z. (1983), *Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Warszawa.

- Kurzowa Z. (1993), *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa.
- Lewaszkiwicz T. (2017), *Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy*, Poznań.
- Lkr, Słowacki J. (1949), *Listy do krewnych, przyjaciół i znajomych (1820–1849)*, oprac. J. Pelc, Wrocław.
- LM, Słowacki J. (1949), *Listy do matki*, oprac. Z. Krzyżanowska, Wrocław.
- Łesiów M. (1957), *System fonetyczny gwary hutniańskiej*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” V, s. 131–153.
- MČ, Petr J. (red.) (1986), *Mluvnice češtiny*, v. I–III, Praha.
- Mędelska J. (2001), *Język polskiej prasy wileńskiej (1945–1979)*, t. III, cz. 1: *Fonetyka, słowotwórstwo, fleksja, składnia*, Bydgoszcz.
- Pawłowska R. (1979), *Fonetyka języka polskiego nauczanego w Gdańsku w XVII wieku*, Gdańsk.
- Puzynina J. (1961), „*Thesaurus*” Grzegorza Knapiusza. *Siedemnastowieczny warsztat pracy nad językiem polskim*, Wrocław.
- Rieger J. (2019a), *Język polski na Ukrainie (rozpowszechnienie, funkcje, znaczenie, świadomość językowa)*, [w:] J. Rieger, *Język polski na Kresach*, Warszawa, s. 357–401.
- Rieger J. (2019b), *O języku tekstów szlachty żmujdzkiej*, [w:] J. Rieger, *Język polski na Kresach*, Warszawa, s. 344–348.
- Rospond S. (1973), *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Rozwadowski J.M. (1959), *Historyczna fonetyka, czyli glosownia języka polskiego*, wyd. 2, [w:] J.M. Rozwadowski, *Wybór pism*, t. I, red. S. Urbańczyk, Warszawa.
- Sawaniewska-Mochowa Z. (2002), *Ze studiów nad socjolektem drobnej szlachty kowieńskiej z XIX wieku*, Bydgoszcz.
- Sawicka I. (1974), *Struktura grup spółgłoskowych w językach słowiańskich*, Wrocław.
- Siekierska K. (1974), *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku*, Wrocław.
- Stieber Z. (1966), *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*, Warszawa.
- Urbańczyk S. (1972), *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa.
- Wiśniewska H. (1975), *Polszczyzna przemyska wieków XVII–XVIII*, Wrocław.
- Wróbel A. (1987), *Chelmińskie księgi kamlarskie z XVII i XVIII w. Studium językowe*, Toruń.
- Zaleski J. (1969), *Język Aleksandra Fredry*, cz. I, Wrocław.